

Gregor Ferenc: A szlovák nyelv magyar elemei.

Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Zoltán András.
Kairosz Kiadó, Budapest, 2023. 953 l.

Habent sua fata libelli – tartja a mondás, amely a szóban forgó könyvre is teljes mértékben igaz. Az Akadémiai Könyvkiadónak 1998 végén leadott művet szerzője 2001-ben visszakérte, miután nem volt remény a közlésére. A kéziratot Udvari István, a Nyíregyházi Főiskola professzora akarta megjelentetni, korai halála azonban megakadályozta benne. A könyv kiadásának nehéz feladatát félállású utódja, Zoltán András budapesti egyetemi tanár örökölte meg. Neki, valamint szorgos munkatársainak és segítőinek köszönhető, hogy a posztumusz mű végre megjelenhetett (7–10).

Az impozáns méretű, 953 oldal terjedelmű könyv Gregor több évtizedes kutatómunkájának betetőzése. A szerkesztői előszón és a szerző bevezetésén kívül öt, eltérő terjedelmű fejezetből áll. Felhasznált irodalomjegyzéke közel 30 oldalt tesz ki, és a kötetet nagyon részletes szómutató zárja. Figyelembe véve, hogy a posztumusz könyv 26 év késéssel jelent meg, és hogy a szerzőnek nem állt módjában művének egyes részeit aktualizálni, Gregor egyes megállapításaihoz fűzött észrevételeim megfogalmazására nem az elmarasztalás, hanem a kiegészítés szándéka ösztönzött.

A *Bevezetés* c. fejezetben (43–44) a szerző megjegyzi, hogy a szlovák szókincs magyar elemeinek átfogó elemzése [addig] még nem készült el. Munkáját nehezítette, hogy a teljes szlovák nyelvtörténeti szótárnak csak néhány kötete jelent meg, és nem állt rendelkezésre sem szlovák etimológiai szótár, sem teljes szlovák nyelvjárási szótár. Korpuszát főként magyarországi levéltárakban és könyvtárakban őrzött kéziratok, szövegkiadások, egyéb publikációk, illetve szépirodalmi művek alkotják (43–44).

A *Történelmi körülmények* c. fejezet (45–54) a magyar–szláv nyelvi érintkezések történelmi keretét vázolja föl röviden. A honfoglalást követően a magyarság a Kárpát-medencében a „szlávokkal – természetesen a szlovákokkal is – érintkezve” (45) számos szót vett át. A kezdeti szláv–magyar kölcsönös nyelvi hatás után a 13. századdal kezdődően a magyar nyelvnek a szlovákra gyakorolt hatása felerősödött. Ez különböző időszakokban és különböző vidékeken eltérő módon érvényesült. Gregor a szlovák nyelvterület magyar eredetű szókincsét a következő fogalomkörökbe sorolja: 1. család, háztartás, ruházkodás, állattenyésztés; 2. államszervezet, jog, gazdaság; 3. katonaság, hadi élet; 4. kézművesség; 5. egyéb fogalomkörök: egyházi élet, közlekedés, kereskedelem, pénzügy, társadalmi élet, természeti jelenségek.

Gregor cáfolja azt a szlovák véleményt, miszerint a magyar jövevényszavak főleg a 18. század végén kezdődő erőszakos magyarosítás következtében kerültek átvételre, ugyanis már addigra is mintegy 950 magyar szókölcsonzés mutatható ki. Az időközben a nyelvhasználatból kiveszett szavakat és a különböző nyelvjárásokban honos kifejezéseket figyelembe véve a hungarizmusok száma jóval meghaladja a kétezret, többségük a nyelvjárásokban vagy a tájnyelvben él (47). A szlovák irodalmi nyelvben a magyar jövevényszavak száma több mint 400. Ennek magyarázata az, hogy a szlovákok egészen a 19. század közepéig irodalmi nyelvként a csehét használták (54).

A szerző összegyűjtött nyelvi anyagát alaposan megrostálta. Korpuszába felvette a hapax legomenonokat is, de általában kizárta a magyarországi, romániai és volt jugoszláviai szlovák nyelvszigetek nyelvében előforduló hungarizmusokat, továbbá a feltételezhetően alkalmi szóelőfordulásokat (47–49). A fejezet végén felsorolja az indokolatlanul magyar eredetűnek tartott szavakat, amelyek egymástól független átvételek lehetnek egy azonos forrásnyelvből, pl. a németből, latinból vagy törökből, ill. közöttük olyan nemzetközi szavak is lehetnek, amelyek közvetlen átadó nyelve nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg (49–54). Véleményem szerint megkérdőjelezhető, hogy a *bakšiš*, *harač*, *harambaša*, *kaftan* szavak miért ebben a csoportban szerepelnek, ui. magyarból való átvételek is lehetnek. Velük szemben Gregor magyar eredetűnek tekinti pl. a *beg/bíg*, *handžár*, *janičiar/jančiar* stb. szavakat, amelyek a magyarban közvetlen átvételek vagy a törökből, vagy a szerbhórvátból. A TESz. szerint a magyar *harács* szerbhórvát eredetű, vagy közvetlen átvétel a törökből, a *harambasa* átvétel a szerbhórvátból, a *baksis* és a *kaftán* pedig közvetlenül a törökből származik. Gregor sajnos nem indokolja meg, hogy a fentebb idézett szavakat miért nem tartja magyar eredetűnek a szlovákban.

A *Hangtani jelenségek* c. fejezetben (56–70) Gregor nagy részletességgel írja le a magyar szavaknak a szlovák nyelvjárások fonetikai és morfológiai rendszerébe való beilleszkedését. Számos esetben a szavak átvételének a korát is meg tudja határozni, pl. a *janičiar*, *šiator* típusú szavak (57), vagy a szókezdő *ch*-t (pl. *chotár*), ill. *h*-t (pl. *hab*) tartalmazó szavak esetében (64).

A negyedik fejezet – *Alaktani, szóképzési, jelentéstani jelenségek* – három, egymással lazán egybefonódó témát dolgoz fel, amelyeket csak a szó (amelynek alaktani és szemantikai jegyei vannak) fog össze.

Az alaktani rész (71–83) a magyar szavaknak a szlovák morfológiai rendszerbe való beilleszkedését mutatja be részletesen. A magyar jövevényszóknak a szlovák nyelvbe bekerült alakjával kapcsolatban Gregor

nagyon fontos jelenségre hívja fel a figyelmet, ugyanakkor szokatlan megállapítást tesz. „Sajátos típusa a magyar eredetű jövevényszavaknak a függő esetek szing. nom.-ként történő felhasználása. Egy részük ugyan megmaradt az aktuális [alkalmi?] kölcsönzés síkján, pl. *helpénzt, kantorpénzt, köszönőpoharirt, kurafiat* stb., más részük azonban élő eleme lett a szlovák szókincs valamelyik rétegének. A szlovákban szing. nom.-ként meghonosodott kifejezés a magyarban lehetett a) szing. akk. *kanapét, kapcát, kristuśát, laśút, palcát* stb.; b) szing. gen.: *bukra, fara, fodra, sára, sirma, šarka, talpa* stb.; c) valamilyen határozói eset: *guňoba, hazba, kapura, šánfon* stb.; d) plur. nom.: *hajduk, katonák, mentiek* stb.; e) egyéb eset: *darvai > darvaj, lipicai > lipicaj* stb.” (71).

Az *aktuális* kölcsönzésre hozott példák a könyv szótári részében nem fordulnak elő. Valószínű, hogy Gregor az *alkalmi* melléknév helyett véletlenül az *aktuális*-t használja. A hagyományos magyar gyakorlattól eltérően (alanyeset, tárgy eset, határozói esetek) a szerző a magyar szavak eseteit a latin nyelvtani paradigma alapján nevezi meg, kivéve a c) és e) pontot. Utóbbiban megelégszik a „valamilyen határozói eset” besorolással. Az e) pont *eset* elnevezése félreértésre ad okot. Feltehetően nem nyelvtani eset jelentésben, hanem ’példa’ jelentésüként kell értelmezni. Kizárható ugyanis, hogy Gregornak ne tűnt volna fel, hogy a *lipicai* egyes számú alanyesetű főnév. A *darvai* szóról – a szótári részből hiányzik – egyéb adatok híján nem lehet megállapítani, hogy milyen alak. Nagyobb nehézséget a b) jelű csoportba tartozó főnevek alakjának meghatározása okoz. A felsorolt szavak a birtokos szerkezetek második tagjaként fordulnak elő, de nem genitívusi alakok. A magyar nyelvtanok nem említik a birtokos esetet, így a genitívusi ragot sem. A Gregor által említett alakok birtokszók, amelyeken a birtokos személyjel a birtokos számát és személyét, ill. a birtok számát jelöli.

A magyar szavak morfológiai beilleszkedését a szerző részletesen írja le, és megmagyarázza, hogy milyen okból és hogyan hárultak el a magyar szövégek jelentette akadályok a beilleszkedés során.

A magyar jövevényszavak szóvégi magánhangzóinak kezelése kihívást jelent a szláv nyelveken beszélőknek, mert ezek a magánhangzók [a, o, u, e, i] (most nem is beszélve a sok átvevő nyelvben hiányzó /b, e:, i:, o:, ø, u:, y, y:/ fonémákról) valamilyen esetvégződésnek felelnek meg az átvevő nyelvekben, amiből az is következik, hogy ezeket a magánhangzókat valamilyen módon ki kell küszöbölni. Ez végződés- vagy képzőcserével, magánhangzó elhagyásával, mássalhangzó hozzáadásával valósult meg (36–45. pont).

A magyar nyelvben számos olyan melléknév található, amelyekből szó-fajváltással főnév keletkezett úgy, hogy az eredeti melléknév is használatban maradt. Közülük sok magánhangzóra végződik. Ezek a melléknevek úgy illeszkedtek be a szlovák nyelvi rendszerbe, hogy melléknévi képzőt kaptak, pl. *bamba* → *bambavý*, *pisze* → *pisavý* stb. (36. pont). Érdekes, hogy főnévi párjuk beilleszkedését Gregor nem itt, hanem a hangtani jelenségek között tárgyalja, megjegyezve, hogy változatlan formában vették át őket (10.5. pont).

A mássalhangzóra végződő szavak kevesebb problémát jelentettek: részben megmaradtak, részben magánhangzó hozzáadására, illetve végződés-cserére került sor (47.1–47.8. pont).

Érdeemes egy nagyon fontos jelenséget megemlíteni. A szlovákba nagy számban kerültek be *-ás* és *-os* végződésű magyar szavak, pl. *árendás* → *árendáš*, *sípos* → *šipoš* stb., Gregor mutatóba harmincegyet sorol fel közülük. A szlovák beszélők ezekből a szavakból elvonták a szóvéget, és *-áš*, *-oš* képzőként szlovák szavak képzésére kezdték őket használni, pl. *bubnáš*, *gambáš*, *pleváš* stb. Véleményem szerint az elvonásnak kedvezett a szlovák–magyar kétnyelvűség is. Az új képzőkkel már beilleszkedett magyar jövevényszavak szóvégi morfémaikat is helyettesítették. Ez a jelenség, illetve az új képzőkkel eredeti szlovák szavakból új származékszavak képzése már a szlovák szó- és nyelvtörténet részét képezi (48.1–48.6. pont).

Gregor felhívja a figyelmet a tükörfordításokra is. A tükörszavak és *-jelentések* rendszerének, tipologizálásának a német szlavisztikához hasonló szintű kidolgozására idehaza nem került sor. A tükörszavak három típusát szokás a magyar szakirodalomban formai alapon megkülönböztetni. *Tükörfordítás* esetén az idegen nyelvi mintára alkotott összetett szó elemei már léteznek az átvevő nyelvben. A *részfordítás* azt jelenti, hogy az átvevő nyelvben az egyik elem az átvevő nyelvből származik, a másik pedig az idegen nyelv szava. *Képzéses/egyszerű tükörszó* esetében az idegen nyelvi minta képzett szó, és ilyen szerkezetű az átvevő nyelv is. *Tükörjelentésről* akkor beszélünk, amikor az idegen nyelvi szó egy jelentése átívődik az átvevő nyelv adott szavára. Vélhetően ezért (is) Gregor nem az említett szempontok szerint csoportosítja anyagát, hanem a magyar kifejezések szerkezetéből indul ki, és a következő típusokat sorolja föl, amelyek a szlovák kifejezések mintájául szolgáltak: egytagú magyar kifejezések, összetett szavak; jelzős összetételek, ill. szerkezetek; igékhez kötődő állandó kapcsolatok, szerkezetek; szólások, szóláshasonlatok (59–60. pont). Gregor olyan magyar hatásra létrejött szerkezeteket is számba vesz (az ige-kötőként használt határozószók alkalmazása, az értelmező és értelmezett

szó, ill. a vezetéknev + keresztnév sorrendje), amelyek véleményem szerint szintén a tükörjelenségek közé sorolhatók.

Az utolsó fejezet a *Szótári rész* címet viseli (85–877). Ez a könyv legfontosabb, egyben legterjedelmesebb, nagyon gazdagon adatolt része. A szócikkek felépítése a következő sorrendet követi: a címszó és alakváltozatai, az első adat (nem minden esetben), a szójelentés (hol csak magyarul, hol csak németül); a címszók és alakváltozataiknak szövegpéldákban való idézése; a származékok jelentésükkel együtt, ill. szövegpéldákban való idézése (nem minden esetben). Ezután a magyar szó etimológiai magyarázata következik, kiegészülve jelentésének és első adatának közlésével; ezt követi azoknak a munkáknak felsorakoztatása, amelyek a szlovák szó etimonjának a magyart tartják; végül annak felsorolása, hogy a magyar szót mely szomszédos nyelvek vették még át. Számos esetben a szerző az illető magyar szó beilleszkedésének főbb jellemzőit is leírja. A címszavak között sok magyarból átvett személynév is helyett kapott, pl. *Jad'ud' / Jadud < Egyed, Jakab < ua., Láslov / Láslav / Láclav < László* stb.

A szócikkek gazdag anyaga sok esetben egyéb információkat is tartalmaz. Például a szlovák szavakból olyan magyar etimon állapítható meg, amely nincs adatolva a magyarban. Ilyenek a gömöri *čučočka*, amely csak a m. **csucsóka* átvétele lehet, a *kapušbaša*, amely egy m. **kapus basa* alakra mehet vissza, a *lanckopja* 'Art Wurfwaffe, Wurfspieß', amelynek etimonja a **länckopja*. Gregor szerint utóbbi azonos a *länčfa* (1558) szóval. Mindkettőben a *länč* előtag a német *Lanze* átvétele.

Nem egy címszó esetében említi Gregor, hogy tükörszóról van szó, pl. a *marvaň-kamen* (*marvaň* alatt) a m. *márványkő* részfordítása.

A szlovák szó első írásos adata pontosíthatja is magyar etimonja első előfordulásának időpontját. Előfordul, hogy egyes átvett szavak a szlovákban korábban adatoltak, mint átadó szavuk a magyar szótörténetben. Ilyen a *landkočiš* 'postakocsis; bérkocsis' (1653 u.), amelynek magyar etimonja, a *landkocsis* 1663-ban adatolt először, és egyben a német *Landkutscher* részfordítása. A szótár részletekbe menő elemzése meghaladja a jelen ismertetés kereteit.

Nagy nyeresége a magyarországi szlavisztikának és hungarológiának, valamint a külföldi szlavisztikának is, hogy Gregor Ferenc monográfiája nem lett az enyészete. Könyvével kiegészültek azok a már meglévő monográfiák és értekezések, amelyek a magyar nyelvnek más szláv nyelvekre gyakorolt hatását dolgozzák fel. Megteremtődött annak is az előfeltétele, hogy a jövőben átfogó szintézis készülhessen el a magyar nyelvnek a szláv nyelvekre gyakorolt kulturális és nyelvi hatásáról.